

Богданко

Андрій Чайковський

Історичне оповідання з другої половини XVI століття

*Ой, Богдане, Богдане, запорозький гетьмане!
Та чому ти ходиш в чорнім оксамиті?
"Гей, були ж у мене гості — татарове:
Одну нічку ночували,
Стару неньку зарубали,
А миленьку собі взяли.
Гей, сідлай, хлопче, коня, коня вороного
Татар швидко здоганяти, миленькую відбивати!"
(Дума про гетьмана Богдана Ружинського)*

Поважно пливе до Припеті Горинь¹, забираючи води своїх допливів по обох боках.

По її боках багато закрутів, озірців та багнищ. А між багнищами та озерцями виступають місцями горбовини, залісені та заселені людьми.

Лівий бік Горині обрав собі за оселю литовський князь Ружинський, що мав право виводити свій рід від прямих потомків князів Гедиміновичів. Прийшов сюди з іншими литовськими князями тоді, коли Литва загорнула була під своє панування східні українські землі. Чи він застав тут уже селище Ружин, чи так назвав його від свого ймення, не знати. Але тут осівся він, обравши його за свою столицю. І стрінуло його тут те, що всіх литовців-завойовників: рід Ружинських поукраїнщився.

* * *

Безпечно жилося князям Ружинським на своїй дідизні. Н оточували з усіх боків річки, ліси, непрохідні багнища. Дерев'яний замок був окопаний глибоким ровом, куди можна було в потрібі впустити воду з річки; довкола був високий вал із високими чотирма баштами², на валу — високий дубовий палісадник. Замок був на те, щоб на випадок небезпеки княжі люди могли в ньому найти захист.

Сам замок, хоч великий і просторий, був невибагливий: стіни з грубих, сокирою стесаних бервен, у теремах³ прості дерев'яні лави на грубих у землю повкопуваних ковбицях, позастелювані ведмежими шкурами; такі самі покривала на лежанках — дерев'яних, простих.

Тільки багатий срібний та позолочуваний посуд, розставлений по довгих полицях, поприбиваних довкруги кімнат по стінах, указував, що власник — заможний. Та ще лискуча за-гранична зброя та багатий оксамитний одяг зі золотими та срібними прикрасами — все це порозвішувалося по стінах на великих оленячих та турових рогах.

В окремому закутку замчища стояла церква св. Трійці, а побіч, у окремому будинку,

житло двох духовників і причет церковний.

Тодішні відносини між кметями⁴, боярством і князями були дружні. Населення давало князям установлену данину, і князь захищав його в біді й помагав у всьому.

Такі відносини збереглися до шістнадцятого століття, коли йде наше оповідання.

* * *

Придержувався батьківських звичаїв і молодий двадятип'ятилітній князь Богдан Ружинський. Його батько помер, коли йому було всього п'ятнадцять років. Залишилася вдова-мати, що взяла в свої руки керму князівства. Та як Богдан доріс до повних літ, перебрав сам у свої руки владу.

Князь виховувався й виріс серед сільської простоти, серед слуг, дружинників та кметів батькових. Усі його любили, і всі звали його просто князем Богданком.

Життя мешканців того невеличкого князівства, вед князя до кметя й раба, було споконвіку однакове. Ніхто іншого життя не знав: робили коло хліба, рубали дерево в лісі, плекали пасіку, полювали на звіра, ловили рибу в Горині та в її допливах, от і весь зміст праці княжого народу.

У княжому замку була одна велика кімната, призначена на кухню для численної княжої прислуги й на пекарню. Пекарня була тьмяна. Світло денне через шкуратяні оболонки входило сюди дуже скупю. Весь день тут була велика метушня, повно диму та пари з великих горшків. А ввечері, головню взимку, сюди сходилася княжа челядь із усіх усюдів, вечеряли й опісля бралися за вечірню працю: пряжи пряли льон, коноплі та овечу вовну ткачі ткали полотно та сукно, чоловіки крутили посторонки, сплітали ловецькі сіті на грубого звіра, інші шили одягу та взуття для княжих людей, старіші жінки дерли пір'я й чергувались, освітлюючи скіпками кімнату.

Звичайно приходили сюди князь і княгиня, приходив дитиною звичайно й Богданко.

Кімната оживала від гамору й довгих оповідань, що їх розказували за чергою. Оповідання ці доторкалися іншого світа: чарівниці, відьми, злі духи, лісовики, болотняники⁵ навівали на слухачів страх. Співали й пісень веселих, сумних, геройських⁶ про славні діла тих давніх князів, що на півдні Царгород здобували, та тих новіших, що билися з ненаситними хрестоносцями⁷ з півночі.

Наслухався молодий князь Богданко цих оповідань малим хлопцем доволі, але ж вони не викликали в Його дитячій душі страху. Навпаки, Богданко затискав кулачки, готовий усе стати до бою з відьмами, чарівницями, з лісовиками, болотняниками, мріяв про лицарську славу князів-героїв.

Князь і княгиня раділи зі свого одинака, ворожили собі, що з Богданка вийде лицар на славу їх роду. Та старий князь не дочекав бачити свого сина лицарем. Помер, залишивши юнака на опіку княгині-матері та свого приятеля, боярина й княжого воеводу⁸ Степана Добрича, що ходив із ним у походи, громив татар, коли орда інколи в тих сторонах показалася.

* * *

Молодий князь під умілою рукою боярина Добрича виростав і розвивався мов той молодий дубок. І вийшов із нього гарний юнак, сильний мов тур⁹, відважний мов лев. Уже в двадцятому році життя йшов на ведмедя з самим ратищем та з довгим ловецьким ножом німецької роботи. То була ще по його дідові пам'ятка, котру здобув у одній битві з хрестоносцями.

Стара княгиня міркувала собі, що час уже Богданка одружити, щоб, не дай Господи, на ньому не скінчився славний рід Ружинських тої саме лінії (князів того імені було на Волині більше). Вона радилася з Добричем. Перебирали князів довколишніх, де дівчата-відданиці, бо ж для Богданка треба було добрати, пару рівну і родом, і красою, и віком відповідну... І Добрич найшов Богданкові дівчину під пару: княжну Чорторийську Ганну, якій саме скінчився вісімнадцятий рік.

Врадили так, що боярин Добрич із Богданком поїдуть до князів Чорторийських до містечка Чорторії¹⁰ в гості. Але це треба б зробити якось так, наче припадком: обидва підуть до суміжного лісу на лови, вийдуть поза межу і буцімто заблудять, а потім зайдуть до замісу. А що Богданко не хотів досі й чути про одруження, то обоє вирішили нічого про це йому не говорити: Добрич мав салі його повести туди на лови й перевести задуманий план.

Богданко не прочував нічого й пішов із Добричем на лови. Довго ходили по лісі, багато набили різної звірини, аж нараз Добрич заявив, що вони заблудили, забрівши на чуже, то що з цього можуть вийти сусідські непорозуміння.

— Коли так, — сказав Богданко, — так завертаймо на своє.

Й пустився йти до межі.

— Постривай, Богданку, — спинив його Добрич, — так не ялось нам робити. Так роблять злодії, що підуть у чуже й опісля тікають, щоб не побачив їх власник та не спіймав.

— А що ж нам робити треба?

— Ти князь, а я твій боярин та опікун. Ми заблукали на чуже. Нам слід піти до замку власника цього лісу, до князя Чорторийського і просити в нього вибачення. Через таку дурницю заводити сусідські чвари¹¹ нам не лицює. Та чи потрапимо ми до замку кн. Чорторийського?

— Не турбуйся, я дорогу знаю, бо не раз туди переходив. Ти залишишся, Богданку, тут, а я піду до наших людей і виряджу їх додому, бо ми сьогодні, мабуть, і вже не вернемось, князь, певно, під ніч нас не пустить.

Добрич пішов жвавим кроком у гущавину, й незабаром почувся могутній голос ловецького рогу: скликав княжих людей, щоб їм сповістити княжий наказ.

— Заберіть здобич на вози й їдьте додому. Тут залишиться один коморник¹², та ще з двома кіньми, й піде за мною в ліс.

До княгині не було що переказувати: вона знала, що Чорторийський не випустить сьогодні гостей зі свого замку, Богданко чекав Добрича. Посідали на коні й поїхали.

До столиці Чорторийських, до Чорторії, приїхали, коли вже сонце схилялося до

заходу.

Старий князь чимало здивувався, побачивши у своєму замісу воєводу князів Ружинських і молодого гарного юнака.

— Ваші голови! — сказав боярин, ввійшовши у княжу світлицю. — Приходимо до вашої княжої милості як винуватці. Я й мій молодий князь, Ружинський. Маємо великий гріх на душі: полюючи, забрели на волость вашої княжої милості без дозволу. Не хотючи. Коли це помітили, подумали, що ніяково нам тікати мов тим злодіям. Тим-то приходимо до вашої княжої милості виправдати себе. А що самі до гріха признаємося, то думаю, що й кара наша буде менша,

Обидва прибульці низько князеві поклонилися. Мова князеві подобалася. Він виступив наперед і взяв обидвох за руки.

— Витайте мені, дорогі гості. Просимо в наші вбогі тереми відпочити. А за кару не дуже турбуйтеся, вона не буде надто гостра...

Князь повів їх до вітальні й попрохав сідати.

— Від смерті вашого покійного батенька я зовсім не мав жодної звістки, що батенька вже немає. Здається, коли б не турботи з господарством, то смуток заїв би її на смерть...

Ці слова, висказані з повагою старшого чоловіка, зробили на князеві добре враження.

Увійшов отрок¹³ і поклонився низенько й попрохав до їдальні.

Їдальня була дуже простора, з довгими столами, понакриваними білими скатертинами; здовж столів — лави, вкриті ведмежими й вовчими шкурами. Тут поралася сама княгиня, а побіч неї ввихалася молода вісімнадцятилітня чудо-дівчина, мов вийнята з якоюсь гарного образка: струнка, білява, уста, мов ті вишні зрілі, очі всміхнені, сині, мов ті незабудки.

Молодий князь, побачивши дівчину, не міг спам'ятатися, що йому робити: задивився в неї, мов у який образок.

Це ж була для нього невидальщина: він у нікого не гостював і таких дівчат із княжого роду досі не бачив... І дівчина глипнула на хлопця й зашарілась. Старий боярин це помітив і взяв це за добрий знак.

Перший заговорив до жінок кн. Чорторийський:

— Господь прислав нам любих гостей. Це старий товариш наших походів Степан Добрич, дружинник¹⁴ і приятель покійного нашого друга й сусіда князя Ружинського Михайла та його воєвода, а це наш молодий сусід і наш друг, молодий його син Богдан.

— Гостям раді, — сказала княгиня, — сідати просимо їх милостей та прийняти від нас, чим хата багата...

Серед низьких поклонів посідали всі за стіл. Княгиня почала гостей припрошувати та водночас випитувала молодого князя про княгиню-матір.

— Так ваші милості закопалися в лісову гущу, про весь світ позабули...

— Живемо, як можемо: помагають добрі люди, а вже найбільш наш опікун, пан воєвода Добрич, він про все дбає...

— Кинь, князю, похвали, — перебив Добрич, що саме розмовляв із князем Чорторийським; — я ж тільки сповняю свій обов'язок... Прохав мене мій покійний князь і друг, щоб я перебрав опіку над його добром та над сиротами, й я не осмілюся відмовити, бо ж не одну бочку солі ми з покійним твоїм родителем з'їли...

Гостина затяглася довго.

Почало смеркати. З-за лісу виходило рожеве полум'я: сховався місяць уповні. Добрич устав, перехрестився до божника в золочених рамках, подякував господарям за хліб-сіль і виявив намір вертатися додому.

— І не думайте, мій друже, — казав князь, — щоб я вас пустив від себе під ніч додому такими нетрями.

— Але ж, ваша княжна милосте, сьогодні повня, ясно, мов удень.

— Твоя правда, воєводо, але ніч ніччю, вона свої права має, й їх без потреби порушувати не слід. Знаєте, яка тут зрадлива околиця, яка дорога серед озерець, калабань та болота, кілька блудних вогників вабить людину на бездоріжжя, і не зчуєшся, як пропадеш.

Добрич уже й не відмовлявся: він добре зміркував, що княжича прикували сині княжнині очі, та все ж хотів упевнитися у своїх міркуваннях.

— Що ж ти, княжичу, на те? — спитав Богданка. — Я гадаю, що нам би таки їхати, а то пані-маги за тебе непокоїтиметься...

— Правду сказати, — відповів княжич, — нічого нам поспішати. Ми все залишили як слід, мама, знаючи, що я вже не раз припізнявся...

Княжич не докінчив, — йому дійсно не було чого поспішати, коли тут було так любо.

Добрич зрадив. Він помітив, що дівчина зашарілась і поглянула вдячним очком на княжича, наче б йому дякувала за таку відповідь.

— От бачиш, воєводо, — сказав князь Чорторийський, — нема чого тобі сперечатись... Але це був би гріх у таку гарну днину сидіти нам тут у кімнаті, замість вийти в садок і полюбуватися гарним літнім вечором...

І всі вийшли в сад.

* * *

Попереду пішли старші, князь і воєвода, за ними — княжна й Богданко. Княгиня залишилася дома, треба було думати про вечерю...

Один погляд подяки любої дівчини перемінив княжича відразу. Його несміливість відразу кудись поділася. А проте не знав, від чого починати розмову. Та вирятував місяць, що викотився саме мов те млинове коло.

— Знаєш, княжно, живу я вже двадцять п'ять років на світі, а такого чудового вечора ще не бачив. Мені здається, що я зайшов у якийсь казковий світ...

— І що в тому казковому світі, — перебила йому княжна, — з'явиться зачарована царівна й тебе проситиме, щоб визволив її з чарів? Так?

— Так, та не так, — відповів Богданко. — Така царівна в казці, заклата в якусь казкову потвору, чи жабу погану... А тут з'явилася царівна у своїй казковій красі, й не

треба її відчаровувати...

Княжна вдавала, що не розуміє...

— Дивись, княжичу, на кущ малиннику, може саме вона вийде...

— Вже давно вийшла...

Він узяв її за руку і щиро стиснув.

"Чи ти мені царівна, чи княгиня, мені це не важне, аби ти була моя..." І він обняв її за гнучкий стан і пригорнув до себе.

Дівчина не пручалася: батько з Добричем відійшли були далі садовою доріжкою...

А воевода, зміркувавши, що молодята припали одне одному до вподоби, як-стій приступив до діла.

— Дозвольте, ваша княжа милосте, признатися перед вами до одного гріха. Не того ми сюди приїхали, щоб прохати вибачення в вашої княжої милості, що без дозволу перейшли межу ваших волостей, запліювали. Інша причина нас сюди привела... Про це княжич Богданко не знає. Він із старого княжого роду, як і ваша княжа милість. Він на літі, час би його одружити. У вас, князю, є дочка, і родом, і віком йому рівна, і Йому під пару. Чого більше слів витрачати? Я спробую: чи можна сватів посилати?

— Твою річ, воеводо, я зрозумів. До ладу вона мені, та не моя тут воля, а моєї дитини... Я її силувати не буду. Ми її спробуємо.

— Не треба, ваша княжа милосте, питати. Порозуміння вже є. За хвилину самі побачите...

Вони спинилися на закруті стежки. Почулись легенькі кроки залюбленої пари. Богданко тримав дівчину за стан, схиливши свою голову до її голівки.

— Слухай, — казала дівчина, — коли б так дійсно показалася тут така царівна зачаровано в жабу й заговорила до тебе, чи сказав би ти їй це чарівне слово "люблю", щоб її відчарувати?

І засміялася срібним голосочком мов той дзвіночок.

— Дай спокій із жабами та зачарованими царівнами. Ось де моя царівна, найкраща на світі, — і він обняв княжну за шию й поцілував, що луна пішла вечірньою росю...

— Там батько, — сказала княжна, — і твій опікун...

Воевода потяг князя за руку. Пішли далі.

— Труднощів, мабуть, не буде, — казав воевода до князя. — Молоді вміють краще такі договори заключати... Що тут довго балакати... Подумайте, ваша княжа милосте, яка то сила вийде між руськими князями, коли такі два роди княжі злучаться в одне нерозривне тіло...

— Твоя правда, мій друже. Тепер уже можна сватів присилати. За віно не треба буде нам торгуватися — Ганя в мене одначка. Мені треба тільки обговорити справу з княгинею, бо без дружини я такого діла робити не можу. Залишімо молодят тут, хай утішаються гарним вечором та ясним місяцем. Це найкращі переживання юних літ... А ми ходімо в хату...

— Батьки радіють щастям своїх діток, — докинув Добрич.

Застали княгиню в їдальні: давала лад між жіночою службою, як приготувати

вечерю.

— Знаєш, княгине, чого наші дорогі гості приїхали?

— Знаю. Була в садку й бачила...

— Що ж ти на це, княгине?

— Кращої пари для нашої дитини не знайдемо... Я від серця благословлю...

— Так ми присилаємо цими днями сватів? — спитав воєвода.

— Чого ж відкладати? Тепер найкраща для них пора подружитися. Гані придане давно вже готове, — сказала княгиня.

— Слава Господові Небесному, — зітхнув воєвода, хрестячись до образів тричі з глибоким поклоном. — Видко, це боже дію, коли все так пішло гладенько.

Князь послав отрока попросити молодих на вечерю.

Не хотілося їм іти ще в хату. Княжич держав дівчину за стан і не хотів її пустити. Вона пручалася. Богданко сливе вніс її на руках у їдальню.

— От моя дорога дівчина, княгиня чи царівна, мені однаково, — казав він радісно, цілуючи князя і княгиню по руках.

Дівчина засоромилась і закрила обличчя долонями. Старі мовчали, тільки княгиня підступила до молодих, узяла дочку за голівку й поцілувала. Те саме зробила і з княжичем. За нею пішов князь і Добрич. Ніхто не сказав ні словечка. Була дуже святкова хвилина. Всі це відчували й не могли з дива вийти, як воно все так гарно склалося.

Посідали до вечері. Але молодят не хотілося їсти. Вони сиділи на лаві, держалися за руки, забувши за світ божий. За вечерю посиділи певно в ніч.

На другий день сполудня гості від'їхали.

— Чи ти, Богданку, передбачував, чого я тебе сюди заманив?

— Коли б я був знав, не був би тебе послухав. Я думав не женитися. Та як побачив ту дівчину, то від першого погляду щось таке зі мною сталося, що я не стямився. А в садку так воно якось прийшло само від себе, що я відразу осмілівся. І добре, що так склалося. За це тобі спасибі, мій друже й опікуне. Аби лише матуся не противилась...

І княжич відразу посумнів.

Воєвода поклепав його по плечу:

— Не турбуйся, мій сину, якось воно та буде...

Княгиня виждала сина. Він зліз із коня, припав до материних грудей і сказав словами великого щастя:

— Матусю моя! Я знайшов собі дівчину, таку гарну, як та рання зоря...

* * *

Незабаром потім до Чорторії поїхали свати від князя Богданка Ружинського. Відгуляли весілля, й молодий князь привіз свою дружину, Ганну Чорторійську, до батьківського замку. Відтепер, хоч на замку Ружинських нічого не змінилося, настало цілком інше життя. Старенька княгиня віддала все домашнє господарство своїй невістці, котру полюбила мов рідну дитину. Але молода княгиня вміла шанувати старість і в усьому, що мала робити, радилася тещі.

На замку Ружинських запанувало щастя. Всі почували себе щасливими, і Бог благословив їм у всьому. , До року вродився їм синок. Його охрестили Михайлом на пам'ять покійного князя. Стара княгиня раділа дуже дитиною, не відступала від неї ніколи. І обоє Чоргорииські хоч раз на тиждень, то одне, то друге, приїжджали налюбуватися внуком. Дід ворожив йому, що з нього виросте лицар великий, славний на весь світ.

В такому щасті пройшло п'ять років.

Малого княжича Михайла всі любили, як колись його батька. Хлопчина виростав здоровий над свій вік.

Князь Богданко частенько ходив з дружинниками на татар, що не переставали нападувати спокійний народ. Щасливо їх відбивав, бив, заганяв у болота й вибивав...

Раз якось старий князь Чорторийський написав до зятя лист, щоб приїхав до нього в дуже важній родинній справі, бо, мовляв, Богданкова приява конечно потрібна. Та водночас просив, щоб конче привіз йому малого Михайлика, щоб ним старі дід та бабуса порадувалися.

Годі було тестеві відмовити; Богданко шанував його й любив мов батька рідного — видко, справа важна, коли так пише та запрошує.

Показав листа жінці.

Вже не раз таке бувало, що Богданка й цілий тиждень не бувало вдома, та це її не бентежило. Та тепер, коли прочитала батькового листа, чогось затривожилась. Вона зітхнула і сказала:

— Знаєш, Богданку, мене ця вістка дуже занепокоїла. Боюся, щоб не стрінуло нас яке нещастя, як тебе тут не буде.

— Чого ж ти непокоїшся, моя голубко, чого лякаєшся? Не раз мені доводилось побувати поза домом, і нічого не сталося, чого ж саме тепер таке погане передчуття мало б тебе мучити? Бачиш, у нас усе в ладу, замок безпечним, нелегко його взяти. Я постараюся чимдуж вернутися додому. Заспокойся, моє серденько, і не припускай собі до голови такого страхіття...

— Ти сказав: передчуття, а я не знала, як це назвати. Я справді передчуваю щось страшне, в мені серце завмирає.

— Ганю моя дорога, ти знаєш, я розсилаю доокруги нашої оселі стежі, а вони певно помітили б, коли б був у околиці якийсь підозрілий рух. Про татар нічого в цих сторонах не чувати.

Ганя обняла князя за шию й сильно до нього пригорнулась...

— Коли б ти, Богданку, міг не поїхати... Батенько буде спершу ремствувати, та згодом заспокоїться, а ми опісля поїдемо обоє до Чорторії та його перепросимо...

— Не можна так, моя люба. Не треба старому батькові давати причини до невдоволення. Якби раз тільки між нами зайшло таке непорозуміння, то воно могло б повторитися в чимось важнішим, а я собі цього не бажав би. Причини не їхати нема, й я не бачу причини, чого б ти мала лякатися. Я таки поїду й заберу з собою малого...

— Хоч лиши мені хлопця, Богданку, — просилася княгиня. — А втім ходімо

спитаймо матусі, зробимо, як матуся скаже, добре?

Князь знизав плечима:

— Ходім до матусі, так буде, як вона скаже. Старенька княгиня, почувши в чому справа, обняла невістку

за шию й так її розважала:

— Не все, моя дитинко, треба передчуттям вірити. Таке бувало й зо мною за молодих літ, і я не раз дуже мучилася, та один старенький богомільний чернець пояснив мені, що тоді тільки гаряча правдива молитва заспокоює. Тим-то й тобі, моя дитино, так раджу, — піди зараз до церкви й помолися щиро. А Богданко хай їде, коли його старий князь кличе, та тільки дитина хай лишається...

Молода княгиня відчувала, що ніхто не хоче її розуміти, що її передчуття вважають собі за нізащо, Але треба було скоритися и заспокоєння шукати в молитві...

* * *

Це було в серпні, в часі гарячих робіт у полі.

Увесь народ, що був у замку и недалеко замку, ще до сходу сонця виходив. На замку лишалися тільки ті, що робили домашню роботу.

Молодий князь наказав осідлати коні й узяв із собою лише одного чоловіка, чуру¹⁵ Петра, що був йому товариш іще з молодих літ. Разом із ним грався, разом грамоти у протоіерея замкової церкви, вчився.

Тепер обидва поспішали до Чорторії.

По дорозі князь розказав своєму Петрові про все, що було дома. Петро слухав уважно, інколи хитав головою, та як князь скінчив, нехотя докинув:

— Скажу тобі, князю, правду, що коли б я був про це знав раніш, я був би тобі щиро порадив послухати княгині й залишитися дома...

Князь занепокоївся. Йому впало на думку як-стій завернути додому, але соромився: лицареві, князеві не слід йняти віри жіночим забобонам...

Петро, наче відгадуючи думку князя, спинив коня:

— Вертаємось?

— Як же воно? Вертатися майже з-під воріт Чорторії? Нас уже княжі люди бачили, ще скажуть князеві, а він міг би взяти мене за примхуватого молодика, це мені зовсім не лицює...

І князь потиснув коня острогами й помчався чвалом: утікав перед думкою, що йому шептала:

* * *

Старий князь дуже зрадів приїздові Богданка. З'їхався весь рід Чорторійських на сім'єву нараду: справа була така, що один із сусідів старого князя забрав йому доволі великий шмат землі й не хотів по-доброму віддати; князь посилав до нього поважних людей, та це на ніщо не здалося.

— Відберемо силою, — сказав один із Чорторійських. — Так залишити не можна, а то згодом усе нам порозшарпують. Хай світ знає, що ми рід великий, що один за одного постоїмо в потребі!

Його думку прийняли всі. Почали укладати план, як до цього братися, кілька котрий має прислати до Чорторії збройних людей.

Богданко весь час ні словом не відзивався: сидів на розжареному вугіллі. Перед його очима стояла заплакана Ганна... Чому він її не послухав? Ця перша відмова, що її почула від нього вірна дружина, пекла його розпеченим залізом... Аби лише швидше додому...

Старий князь вичитав його неспокій з обличчя й хотів знати його причину. Може, не до вподоби йому постанова роду Чорторійських? Не може бути, щоб лицарський Богданко не хотів походу в такій справедливій справі! Князь узяв зятя на бік і почав розпитувати.

Богданко висповідався зі своїх побоювань.

— Здайся, сину, на Бога й Його святу волю. Проти неї нічого не вдієш. Та не бери собі цього так дуже до серця. Коли ти певний, що на границях спокійно, то чого боятися? Орда не гайвороння, непомітно не злетить на крилах...

— Я всією силою відганяю від себе погані думки та перебороти їх не можу. Сиджу тут, а мої думки в Ружині, на замку. Ви, мій батеньку дорогий, не гнівайтесь на мене, не ображайтесь, а я таки зараз поїду додому. Господь знає, що там діється. В мені серце завмирає на саму думку, що там могло скластися яке нещастя...

Старий князь зворушився:

— Я тобі, мій сину, не бороню, та ти побачиш, що нічого не сталося, застанеш усе так, як залишив. Їдь з Богом і зараз подай мені вістку...

Князь вийшов з теремів і пошукав Петра.

— Їдемо, Петре. Я тремчу всім тілом. Не шкодуватимемо коней, аби тільки швидше, бо мій неспокій уб'є мене.

Погнали вихром. Князеві здавалося, що їде на похорон...

— Що це таке, Петре, що ще нашого замку не видно? — спитав князь. — З наших замкових башт можна було розглянути добре всю околицю. І з того місця, де ми тепер, ми повинні бачити замок.

— Може, тепер над ранком наш замок у мряці (вони їхали всю ніч), пояснював Петро, щоб князя заспокоїти, але в самого кров у жилах застигала. Саме тоді повіяв вітер звідтіль, де стояв замок, і Петро занюшив згар...

— Петре, ти чуєш? Щось наче б із пожарища сюди завіяло...

Петро не відізався: погнав наперед вихром, за ним князь...

Станули на місці... Перед ними — половина Ружина у згарищах, замок у руїні. Догоряли грубі бервена, по церкві й церковних будівлях ні сліду... Де стояв ганок до княжих теремів, там лежала до половини спалена стара княгиня-мати, а біля неї... трупик малого княжича Михася...

Богданко застогнав, ухопився рукою за серце і звалився з коня зомлілий. Петро прибіг князя тверезити.

— Гей! — крикнув він із усієї сили. — Чи всіх повибивали, ніде живої душі не залишилося?

На той крик виліз із кущів ліщини старий дід-пасічник Панько.

— Пробі, діду, що тут сталося? Давай, ради Бога, чимдуж води князя тверезити, а то минеться.

Панько побіг до струмочка і приніс у пригорщах води, хлюпнув нею князеві в лице, розіпнув сорочку біля серця й почав натирати мокрими руками.

— Що сталося? — питає настирливо Петро.

Очуняв князь, присів і почав протирати очі, як той, що його напрасно збудили зі страшного сну.

Панько розповів, що тої самої днини, як князь поїхав, зараз сполудня з'явилася орда, ніхто її не сподівався, ворота були відхилені, татари влетіли мов шуліки, й заки ратні¹⁶ люди позбігалися, вже й замок, і церква, й будівлі горіли... З теремів вибігла княгиня-мати й почала кликати помочі, та її зарубав зараз на порозі татарин. За нею вибігла молода княгиня з малим княжичем на руках, дитина вчепилася мамі за шию й дуже кричала...

Панька наче корч схопив за горло, і він не міг далі слова промовити.

— Страшно, князю, вимовити... — казав далі, зітхнувши. — Татарин вирвав у матері дитину й розбив її голівку до рундукового стовпа. Княгиня закричала не своїм голосом. Татарин схопив її на руку й кудись поніс. Я вже її більше не бачив...

Надбіг старий воевода із дружинниками. Почалася страшна битва. Багато поганців полягло, але наші не вдержалися проти силенної сили, всі понакладали головами... Мене якось Бог милував, я заховався. Та краще мені було з ними всіма полягти, ніж тепер дивиться на все це...

Дід схопився за сиву голову й почав голосити.

Князь схопився з землі й побіг мов божевільний. Ухопив малого трупики й почав з ним бігати по пожарищі. Потім поклав синка на землю, припав до обгорілого трупа матері, бив себе кулаками в груди й кричав та плакав, то знов затискав кулаки й погрожував у той бік, звідкіля, на його думку, наскочили були ординці, й качався між обгорілими колодами.

Петро боявся, що князь у болю може собі яке лихо заподіяти: прискочив до нього, схопив його сильними руками попід пахи й силкувався покласти його на ноги.

— Годі, князю, вважай. Мертвих не воскресиш, треба подумати, як тут який лад завести, трупів по-християнському поховати.

— Ніякого мені ладу заводити не треба. Для мене все пропало, на що мені жити? Він добув із піхви ніж.

— Князю! — крикнув несамовито Петро й кинувся виривати князеві ніж.

Та справа була нелегка, князь не давався.

— Пусте, Петре, — крикнув, — а то я й тебе заріжу. Не хочу я жити...

— Князю, душі не губи, ти християнин, не слід із божою волею на прю ставати¹⁸...

— Ніякої волі я не знаю, — кричав князь, — пусте... я не хочу жити.

— Князю, — кричав у розпучі Петро, добуваючи останніх сил, щоб держати князя за руку, — князю, хто помститься за твоєю, за нашу кривду? Ти залишиш поганців не

покараними? Великий гріх візьмеш на той світ, більший, ніж самогубство...

Князь випустив ніж із рук.

— Твоя правда, Петре, мені не вільно тепер умирати... Я мушу віднайти мою нещасну Ганну. Як би її й під землею заховали, я її знайду, я визволю... А не найду, не попадайся мені в руку, татарине, не вийдеш від мене цілий, загинеш у страшних муках! Так мені, Боже, допоможи!

Князь підняв до присяги руку вгору й поглянув туди, де недавно ще стояла церква. Встав із землі, страшно дихав, заточувався мов п'яний. Страшка було на нього глянути: голова вкрилася сивизною, очі запалі, з ямок блищало страшне опиряче сяйво, губи викривилися, кутками спливала біла піна. Він тремтів. Нагадав собі Петрові слова.

— Чи я знаю, Петре, що мені робити?

Закрив долонями очі й почав судорожно плакати, та вже тим чоловічим, сердечним плачем, кривавими слізьми.

Петро мовчав, поки князь не виплачеться. Він знав, що такі сльози зменшують біль зраненої душі.

— Треба буде зажадати помочі від князя Чорторійського. Самі не дамо собі ради. Слухай, діду, підеш у село та знайдеш кого, що в часі нападу був у полі. Хай як-стій сюди приходить, князь наказує. Панько побіг.

— Нема чого на посланців покладатися, — сказав князь, отираючи заплакані очі, — поїдемо самі...

Петро привів коней, що зайшли були в сад і скубли зелену траву.

Коні були потомлені, їхали поволі. Та не було й чого поспішати...

* * *

В Чорторії перестрашилися, побачивши князя.

— Пробі, що сталося? — спитали обоє старі нараз,

— Нема мого Ружина, нема матусі, нема синка, нема Гані, її татари в ясир узяли... Її передчуття справдилося... — говорив Богданко, не звитавшись, присів і спер обіруч важку голову.

Старих мов громом прибило. Князь ходив безрадний по хаті, княгиня ламала руки й голосила.

— Моя бідна дитина буде десь гаремовою жінкою якогось поганця... Краще б мені було побачити її в домовині... Бідні ми, таке нещастя Господь на нас наслав...

Богданко підвів голову.

— Тату, порятуйте мене, в Ружині треба негайно зробити лад та тим бідним мученикам християнський справити похорон. Людей треба, та дощок, та майстрів, та кілька десятків домовин треба, сам не знаю, кілько...

Старий князь, усе ще приголомшений, розвів руками, як той, що бачить конечну потребу, та не знає, як забратися до діла...

— Я все це полагоджу, ваша княжа милосте, — обізвався Петро, — коли мені доручите...

— Добре, Петре, наказуй моїм княжим іменем моїй челяді, я не знаю, де моя

голова...

Петро метнувся надвір, зібрав кілька десятків людей, набрав на вози дощок і подався з цим усім до Ружина, залишаючи самого князя в Чорторийських.

Князь сидів довго на тому самому місці, Часами важко стогнав, то знову хлипав, мов мала дитина після, довгого плачу, то знову хапав себе за груди біля серця, корчив лице з болю, наче не міг відітхнути.

На питання, які йому старі ставили, або не відповідав нічого, або безнадійно махав рукою.

— Одного не можу собі вибачити, — казав наче сам до себе, — чого я бідної Ганусі не послухав, не залишився дома. Цього я ніколи собі не вибачу. Вона, бідна, передчувала, голос божий її остерігав...

— Така була воля божа, сину, і проти неї нічого не вдієш. Хіба ти певний, що, залишившись дома, ти був би її врятував? І ти міг з ними пропасти, — казала княгиня,

— І краще було б, мамо, коли б був загинув ураз з моїми найдорожчими.

— Богданку, гріх тобі таке казати, — обізвався князь. — Незбагнуті божі задуми, і ти не знаєш, на що та на яке тебе Господь призначив.

Від того слова Богданко встав, випрямився в увесь ріст і заговорив сильним голосом:

— Я вже знаю, до чого мене Господь призначив: до кривавої мсти над ворогами хреста, над чортівським півмісяцем. Тремтіть переді мною, поганці, пізнаєте ви мене й важко спокутуєте за кривди християнському народові... Прощайте, тату й мамо, не довелося вам у спокою віку доживати, радіти щастям нашим і ваших онуків...

— Куди ж ти, сину, вибираєшся? — спитав князь.

— На Січ іду... Там знайду охочих, що підуть зі мною в огонь і воду, і все на поганців, бо іншої мети моє життя мети не може... А, може, при божій допомозі я віднайду мою Ганусю... Тоді ми вернемося й заживемо щасливо, мов у божому раю, — і усміхнувся сам до себе на ту думку, що блискавкою перейшла його голову...

— Господи тобі допоможи, — сказав князь, хоч і не вірив у таку можливість. — Та ти не поїдеш, поки похоронів не справимо...

Богданко кивнув головою. Незабаром далось чути дудоніння кінських копит...

* * *

Доїжджаючи до Ружина, почув здалека людські голоси, стукіт сокир та журчання пили, — це теслі домовини збивали. Увихалися, бо було літо, трупи почали розкладатися. Скрізь порядкував Петро.

Княжі люди повиносили тіла в садок і поукладали рядком на мураві.

У головах кожного горіла воскова свічка. На першому місці лежав недогарок княгині-матері, побіч неї тільки княжича, а далі вже рядком усі полегли по старшині, від воєводи Добрича почавши.

Богдан скочив з коня, став навколішки перед довгим рядком тіл і почав гаряче молитися. Інколи усміхався боляче, з уст його виривалися жалісливі слова;

— Синку мій, дорогий, єдиний! Не защебечеш ти вже мені ніколи, мій жайворонку,

не посадить тебе вже батько перед себе на коника... Ой, синку, гадав я, що виростеш ти на славного лицаря, закриєш батькові очі й обіймеш по ньому наше славне князівство Ружинських... Та цього вже не буде ніколи. Поганий татарин збавив тебе віку, хоч ти ніколи нікому нічого злого не вчинив, усі тебе любили... Та за тебе я помщуся, моє голуб'ятко. Коли ти з янголами божими в вічній ясності літатимеш на золотих крильцях, твій батько вихром літатиме, буде нищити прокляте татарське кодро, що, самому пеклу страшно стане...

Його слова перебив йому княжий дружинник Чорторийських

— Що скажеш, князю, зробити з татарським стервом?

— Почислити, кілька їх та викинути в ліс вовкам та лисам...

— Між трупами залишилося трьох татарів ранених, живих, що їх поганці не забрали з собою...

Почувши ті слова, князь устав, увесь перемінився, вийшов на замковий майдан.

— Гей, люди, хто з вас знає татарську мову, ходіть зі мною!

Знайшовся знавець і пішов з князем. Тяжко ранені татари не могли рушитися.

— Спитай їх, з якої орди були й кудю пішли татари звідсіля?

Товмач почав перепитувати.

— Вони з перекопської, куди пішли, хіба їх ватажок знає.

— Скажи їм, що їх зараз понастромлюють на коли, іншої кари для таких розбишак я не знаю.

Татари, почувши це, почали благодіяти своєю мовою помилування, прохали, щоб їм постинали голови.

Та князь не хотів про це слухати. Відвернувся від них і пішов між теслів.

— Застругати як-стій три коли нагостро, ми тих розбишак на коли позастромлюємо!

— Князю, — сказав Петро, — не досить наказати їм голови постинати? Це ж не похристиянськи.

— Буде, як я сказав, — відповів твердо князь, — ти ще не таке побачиш!

Незабаром татари вмирали на колі в страшних муках; їх стогони доходили до князевих вух.

Князь уже дві доби нічого не їв і не спав. Виглядав іще страшніше. Усю ніч ходив по згарищі, наче щось собі нагадуючи. На місці, де згоріла церква, довго молився навколішках.

Нарешті взяв якусь ломаку в руки й почав розгортати недогарки з церкви зараз за престолом. Відгорнув кам'яну плиту, з великою натугою підважив її та усунув на бік. Блідий місяць освітив чорну печеру, вхід до підземелля. Взяв від теслів, що працювали при смолоскипах, горючий посвіт, східцями зійшов до підземелля. Тут лежали рядком великі домовини його предків. З самого краю була домовина його батька.

— Тут побіч покладемо домовину неньки-княгині, — казав сам до себе, — а на грудях їм покладемо труночку їх онука. І для мене знайшлося б тут місце, та не треба.

Лиха доля робить із мене бурлаку-ізгоя¹⁹, але й месника за кривду мою й усього миру християнського. Попрохаю тестя, щоб склеп наказав замурувати натвердо і зверху

висипати високу могилу, щоб ніхто не турбував покійників, щоб вона відкрилася аж на голос труби архангела на страшному судилищі Христовому...

В однім куті склепу розпорпав землю й добув велику мідяну посуду. Була важка, ледве її підніс та виніс наверх. Вийшов на світ і відітхнув повними грудьми. До нього доходили стогони мучених татар. І неначе почув удруге голос Петра: "Це не похристиянськи". Обізвалося сумління. "Справді не годиться" — подумав. — "Може вони невинуваті!? Може, пан присилював їх до походу, й вони мусили йти... Що було б, коли б мій дружинник відмовився йти зі мною в похід! Ні, доволі вже тих мук!" І князь гукнув стрічному чоловікові, щоб укоротив муки татарам.

Дуже зрадів Петро, що князь опам'ятується, приходить до рівноваги. Може, відкине думку погоні й добровільного тиняння, може, лишиться дома, погодиться зі своєю щербатою долею, а час певно загоїть його рани сердечні...

* * *

Вже сонце підійшло високо, коли з Чорторії приїхали похоронні гості.

Всі мерці лежали в відкритих домовинах. Три духовники з Чорторії почали сумну похоронну відправу. На похорон посходилося багато людей. Усі плакали, бо княгиня-мати була для всіх справжня метрі, нікому не відмовляла своєї помочі. І князеві широко спочували в його важкому горі...

Князь Богданко під час похорону не пустив одної сльози з ока. "Чи він уже всі виплакав, — дивувалися люди, — чи, може, вони закам'яніли в його грудях і там його печуть пекельним вогнем?"

За той час, як похорон пішов до княжої гробниці, челядники князя Чорторійського приладжували під розлогими липами тризну: понаставляли з дощок довгих столів та лав, понакладали на столи всячини. В великих мисках було пшеничне коливо з медом. Старі князі подбали, щоб із старих звичаїв нічого не поминути. За столом найшлося місце для кожного.

Коли тризна скінчилася, князь підійшов до Петра:

— Приходжу попрощатися з тобою, друже, бо я не гаючись їду... Тут для мене нема нічого, крім споминів. Та від них трачу всю міць, роблюся нездібним виконати те, що присягав... Ти мене розумієш...

— Чого ти, князю, не хочеш, щоб я з тобою їхав? Та ти хоч мені заборониш, хоч мене від себе відженеш, я за тобою поїду й тайком берегтиму тебе...

— Друже мій, не думаю я відганяти тебе від себе. Та не хочу я для своєї особи використовувати твою дружбу. Твоя воля, хоч лишайся тут, а хоч їдь зі мною у світ невідомий, куди мене жене моя присяга.

— Мені тільки жаль, князю, що ти міг на хвилинку подумати, що я тебе залишу в біді самого... Разом ми зростали, разом ізжилися. Хоч не заприсягали один одному побратимства, то нема в тебе, князю, щирішої людини за мене. Я з тобою, князю, хоч у вогонь, хоч у саме пекло...

Князь сердечно обняв свого друга:

— Підемо, мій друже, на могилу мого батька та матері й там заприсягнемо

досмертне побратимство, як закон велить. Це повинні б ми зробити в церкві, та тут її немає... Але ж гріб моїх славних предків для мене не менше святий, як і церква.

Пішли на згарище церкви і в підземеллі над трунами старих Ружинських заприсягли побратимство.

— Відтепер, Петре, я тобі не князь, а побратим... Тепер підемо попрощатися з тими, що тут залишаються, і в дорогу... Цієї ночі я викопав гроші, які ще мій покійний батько був заховав. Вони нам у далекій незнаній дорозі придадуться, Я їх розділив надвоє. Візьмемо по половині на наші коні, на одного було б заважко...

— Слухай, — сказав Петро: йому важко було не сказати "князю", — ми мусимо ще кого взяти, бо двом самим їхати недобре. Я підмовив двох кметів, юних здорових парубків, що охоче поїдуть із нами на Січ. Їх рідню татари або повбивали або в ясир позабирали, їм нічого тут роботи.

— А звідкіля ти знаєш, що я на Запорожжя вибираюсь? Я ж це слово вимовив уперше в Чорторії в тестя, коли тебе вже там не було?

— Іншої дороги для нас немає. Звідкіля взяти тільки людей, щоб за татарвою ганятися? Лише на Запорожжі, на Січі знайдеш таких охочих. Так я і сказав тим парубкам. Їм аби де коней і зброї. Та коні будуть, а зброю випрохаємо у князя, хтось із його дружинників відступить. Йди, попрощайся й попроси зброї, я подбаю про коні...

— Ні, Петре, ходи й ти зі мною. Ти ж мені тепер не слуга, не челядин. Ми ж побратими.

Коли зблизилися до князів, промовив Богдан:

— Поблагословіть, тату та мамо, вашого нещасного сина в далеку дорогу. Ваше благословенство й молитва захистить мене від усякого врага й супостата...

Він схилився низенько до їх колін і цілував їм руки. Старі Чорторійські піднесли руки до благословенства й цілували його в голову. Княгиня плакала.

— Хай тебе Господь береже в усякій пригоді, — казав князь.

— Батьку! Вам віддаю під руку все моє майно, що тут залишилось, орудуйте ним, як самі знаєте. Не знаю я, чи й коли вернуся. Хіба Господь допоможе знайти й викупити мою бідну Ганю. Тоді ми вернемось і заживемо щасливо... А ось іще моє одне прохання. Поблагословіть іще й цього Петра. Від сьогодні він мені не чура, не дружинник, а побратим.

Петро поклонивсь до колін князям, і вони його поблагословили.

— Тепер, тату, до вас велике моє прохання: скажіть гріб моїх славних предків закрити кам'яною плитою й насипати зверху велику могилу, хай ніхто не посміє непокоїти їх вічного спокою...

— Станеться, як бажаєш, — сказав урочисто князь. Петро пішов по коні, Богдан іще залишився. Та про що ще

було балакати? Стояли всі мовчки, договорюючи те, що мали ще сказати, сумними очима... Петро привів коні, з ним приїхало двох юнаків.

— Батьку-князю, — сказав Богдан, цілуючи його в руку, — невже ж ви пустите нас у світ далекий без зброї?

— Правда, — сказав князь, — я й не подумав про це гаразд.
Узяв від чотирьох дружинників зброю й пороздавав між них.
Відп'яв собі широкий меч і прийняв його Богданові.

— Хай тобі служить у обороні святого хреста і хрещеного народу в боротьбі з поганцями...

Всі чотири посідали на коні й погнали щосили...

* * *

Виїхавши за межі Ружина, Богданко не знав іще, кудю йому повернути та що робити. Петро радив:

— Передовсім нам треба відшукати сліди тих татар, що в нас гостювали. Поїдемо їх слідами, може, нам поталанить викупити княгиню з неволі.

Рада князеві припала до серця.

В межах свого князівства князь бачив села цілі, недоторані татарською рукою. Розпитували стрічних людей, та про татар уже від довгого часу ніхто нічого не чув.

Ночували звичайно по боярських хуторах, де князя дуже радо приймали та гостили. Від князевих дружинників довідувалися люди, яке нещастя скоїлось у Ружині.

По татарах слідів не було. Всі догадувались, що той загін татарський умисне перекрадався пустирями до Ружина, щоб його заскочити несподівано й так помститися на князеві за те, що їх досі погромлював.

І князь знову спинився, наче на перехресному шляху, не знаючи, куди йому повернутися.

Всі радили їхати в Татарщину й там розпитувати за дружину. На це треба лише було добути від пограничного старости письмо, що їде викупити бранця, й перешкоди перейти хоч би всю Татарщину й Туреччину не було. Тих, що викуплювали бранців, не чіпали: аби гроші...

І справді князь добув у черкаського старости²⁰ потрібні грамоти й пустився зараз у невідому крашу.

В Перекопі пішов до мурзи²¹ з поклоном і з добрим золотим бакшишем²². Мурза прийняв його ввічливо й заявив, що в часі, коли князеві трапилося нещастя, жоден татарський загін із Криму не виходив. Це були, певно, степовики ногайці або буджацькі татари²³, й тому, на думку мурзи, його розшуки по Криму не доведуть до мети...

Вийшовши від мурзи, князь здибав невеличкого чоловічка з грубим чорним обличчям, таким самим волоссям і з великим носом. Догадався, що це вірменин. Він поклонився князеві низенько й забалакав поганою слав'янщиною, переплітаною словами бозна-яких народів. Але князь зрозумів, що це один із тих агентів, про яких чув від людей, що вони помагають вишукувати бранців, бо мають зв'язки з торговцями невольниками по всіх світових невольничих базарах.

— Коли ти з тих, що помагають шукати бранців. то мені саме такого чоловіка треба. Я скористаю з твоєї допомоги, а ти будь певний, що по-княжому тебе винагороджу.

Вірменин низько кланявся. Він указав князеві ган²⁴, де б можна приміститися з

кіньми та людьми, і там обіцявся поговорити про справу.

Власник гана теж був вірменин, що жив колись і був купцем у Києві і вмів по-українськи. Князь розповів про свою біду, кого шукає, й розказав те, що чув від перекопського мурзи.

— Це може бути правда, що той загін не був з Криму. Але бо й відома річ, що степовики, одні чи другі, не мають іншого збуту на свій товар — а лише Крим, і привозять його або з Очакова морем до Козлова²⁵, або таки через Перекоп, крадькома перед мурзою, котрий за такий товар каже собі платити велике мито.

Аслан — так звався агент — зажадав грошей на готові видатки, бо ж, мовляв, треба буде з іншими порозумітися листами, а то й поїхати. Не надумуючись, князь сипнув на стіл жменю дукатів, котрі згорнув Аслан, не рахуючи. Він зміркував, що князь — партія, яка не буде торгуватися...

— Що ж мені за той час робити, поки ти переведеш розшуки? Я ж тут на Татарщині не витримаю...

— Ваша милість можете виїхати на Україну, в Київ, чи до іншого міста. Я розумію, вам жити між вашими ворогами буде тяжко, то я й порадив би вашій милості податися на Запорозжя, на Січ, і там перечекати, аж дістанете від мене вістку. Я вам пришлю письмо, де за тою особою шукати, й ви приїдете туди. Там на вашу милість мої люди ждатимуть і допоможуть при викупі, пам'ятайте, що я даром грошей не беру, коли вже візьмусь за яке діло, то стараюся непогано його зробити...

— Так не може бути, — перечився князь. Мені задовго чекати, аж твої люди дадуть мені знати, що віднайшли слід. Я їду з тобою. Хочу бути зараз під рукою з готовими грішми, їдемо!

Їздили по всіх містах, де продавали та паювали невільників-бранок. Князь не шкодував нічого: переплачував, сипав золотом, підкупляв євнухів²⁶, аби лише знайти Ганну, княгиню Ружинську. Не знайшов нічого, Шукали й по Криму, й між степовиками, хоч би де одна людина, що брала участь у нападі на ружинський замок! Той чамбул²⁷ татарський наче під землю провалився...

Агент пояснював справу тим, що той загін могли десь по дорозі розбити, а бранка, може, не видержала трудів походу й по дорозі загинула...

І Богданко, з'їздивши татарські землі вздовж і впоперек, своєї Ганни не знайшов.

З розбитим серцем повертався князь із Криму. Вся надія пропала. Одну частину завдання виконав. Шукав дружини. Коли б було йому поталанило, був би простив татарам заподіяну кривду, був би вернувся до Ружина, відбудував замок і зажив би щасливо після таких бурливих пригод. Та з цього нічого не вийшло. Залишилася друга — мста.

І князь подавався прямо на Запорозжя.

Та, виїжджаючи з Перекопу, він роздивлявся докладно околиці, повторив іще раз складену вже раз присягу й погрозив Кримові кулаком:

— Прийду я ще раз сюди, чортове гніздо, та не з зеленою галузкою миру, а з

вогнем та залізом!

Запорозька Січ була тоді на меншій Хортиці на Дніпрі, що обливав її могутніми своїми рукавами.

Мандрівників зараз на Січ впустили, бо там були такі, що князів Ружинських знали. Але церемонію прийняття треба було перебути.

— Віруєш у Христа?

— Вірую.

— Перехрестись!

Це було і все, що давало право стати членом січового товариства.

Так само треба було відбути церемонію прийняття до куреня: треба було вкупитися. Та як інші робили це малими грішми, князь сипнув відразу перед курінного отамана дві повні жмені дукатів.

Такі щедрі кандидати рідко сюди потрапляли. Це все була, здебільше, біднота, якій погано жилося на світі. Крім цього, князь справив курінним товаришам розкішний бенкет, із усіма знайомився: хотів собі з'єднати козаків до походу на татар... А то ще й виявив свій великий хист до всякої зброї, він — мистець на шаблі, мистець до лука, до мушкета, мистець до коня...

— З цього волинського Богданка Ружинського вийде козак на славу нашої Січі, — говорили між собою старі січовики.

* * *

Раз якось князь пішов із одною частиною стежити на переправах за рухами орди.

Отаманом частини був полковник Максим Жолоб, старий досвідний козак, дуже обережний, ходив зі своєю ватагою лисячим ходом.

Вислані на стежі повзуни доповіли йому, цю чималий татарський загін прямує саме на переправу, де стояв Жолоб зі своїми вдальцями²⁸. Жолоб як-стій підповз до берега Дніпра й почав добре зорити²⁹. Степом по другому боці Дніпра сунулася по землі чорна хмара, наче хто волік по землі велетенський" горі чорною вовною обернений овечий кожух. Кожух час від часу розривався: його шматки то вибігали наперед, то на боки, то знову зливалися в одне ціле.

Жолоб затирав руки з задоволення.

— Видко, клятї себе безпечно почувають. Не так ходять, коли пронюшать, що на них засідка може бути.

Жолоб вернувся до своїх.

— Хлопці! Лагодьте ціпи, буде що молотити.

Богданка кортіло спитати отамана, як та що, але його повчили, що козакові не годиться питати про що-небудь: "Ти тільки слухай та на вус мотай, то й сам зміркуєш, коли не дурень".

Жолоб послав кількох козаків зорити. Кожний клався на землю на невелику віддаль один від одного. Всі давали один одному знаки, не підводячись із землі, щоб не зрадитись, бо від того залежала перемога. Отаман сказав козакам, що й як мають робити. Вони як-стій подалися взад і заховалися з кінями в густому недалечкому

байраку.

Татари, переправляючись через річку, звичайно роздягались догола. Зв'язували одяг і зброю у клунок, прив'язували його до шиї коня и пускалися вплав, тримаючись кінського хвоста. А то и клали клунок з одягом та зброєю на невеличкий опліток, який приказували коневі до хвоста, самі чіплялися гриви й так перепливали. Спершу перебиралася одна частина загону на другий берег, тут одягалася, а друга частина роздягалася. Аж як обидві частини були на другому березі, рушали далі.

За кожним новим рухом загону приходили до отамана доповіді від плазунів-зоріїв.

Козаки помітили, як ціла хмара голих татар вийшла на берег, коні струшували із себе воду й пирхали. Татари одягалися, зброя лежала на землі.

— Хлопці, на коні! — закомандував Жолоб.

Коні погнали вихром.

Враз залунало:

— Ріж, бий невіру!

Татарам не було часу сідати на коні. Вони хапали за зброю й почали оборонятися. Козаки впали на них, мов ті шуліки на громаду курчаток: кололи довгими списами, рубали шаблями, стинали голені татарські лоби...

Горе піхотинцям, між яких вженеться з шаблюкою чи зі списом кіннотник. Не сам лише він рубає ворога, а и кінь йому помагає. Він зі своїм паном заодно: одне тіло, одна душа, вони розуміють один одного. Козак рубає шаблею, кінь розбиває й валить до землі грудьми, кусає зубами, толочить передніми ногами, б'є задніми, він не менше робить ворогові шкоди, як озброєний козак...

Таке було й тут. Деякі татари, напіводягнуті, скакали у воду. Та їх як не досяг спис із берега, то досягла мушкетна куля, чи стріла з натягнутого лука.

Богданко був між першими. Наче той справдішній янгол смерти твердою рукою стинав татарські лоби одним махом гострого меча, що його дав йому при прощанні тесть.

Хто в бою його бачив, ніколи не пізнав би був його: очі набігли кров'ю, закушені губи, уста наче щось шептали за кожною відрубаною татарською головою. Козаки з дива не сходили. Татар залишилося всього кілька, між ними якийсь татарський старшина, що ламаною українською мовою обіцяв за себе окуп. Саме договорювалися за ціну, як прискочив яструбом Богдан і відрубав татаринові голову:

— Це тобі окуп за дружину, за синка, за матір! — крикнув несамовито.

Богданко зареготався страшенно й погнав добивали решту...

— Розрубав кількасот дукачів — сказав один козак.

— Запропастив кількох бранців, — обізвався другий.

— Добре, певне, йому допекли,

— Не чув, як просичав, за кого окуп бере?

— Страшно завзятий, добрий на ватажка.

Так говорили одні, відпочиваючи. Інші погналися з арканами ловити татарських коней, що порозбігалися, налякані галасом битви.

— А коли підемо на тих? — питав Богданко отамана Жолоба, вказуючи на другий бік.

— Ті до нас уже не прийдуть, а нам туди не по дорозі.

— Отамане! Мене страшно свербить рука. Як би мені так зібрати кількох охочих, перейти ріку...

— Буде з тебе! Шкода людей та коней. Я не боюся, що татари вас вигублять, але переправа... переправа, козаче! Дніпро любить своїх чубатих діток, але жартувати з ним не слід. Кого візьме в свої обійми, живим не випустить.

Не було ради. Отаманський наказ — закон!

Козаки забрали пригожу зброю, сідла, тощо, поспинали татарські коні й пустилися додому. Вони знали, що тепер якийсь час буде спокій,

Татари з того боку Дніпра дивилися безрадно на розгром найкращої своєї частини. Вони кидали в бік козаків прокльони.

На Січі прийняли загін радісними вигуками. Про завзяття та меткість Богдана Ружинського йшли по куренях розмови:

— Побачите, що з нього ще вийде другий Байда-Вишневецький³⁰.

* * *

Повага та значення Богдана Ружинського на Січі більшали з дня на день. Але ж бо й не дивота: де пахло походом, хоч і найнебезпечнішим, він ішов добровольцем, не вагувався йти на найбільшу небезпеку, коли була справа з татарами... А було в тому часі декілька вдалих походів на ногайські улуси³¹ та на турецькі оселі над берегами Чорного моря. Та тільки вони його не вдовольняли. Йому хотілося застукати татар у їх власній хаті, у Криму.

Богданко раз у раз заохочував козаків до такого походу й таки добився того, що козацтво зажадало від старшини, щоб скликала велике коло.

Коли козацтво зійшлося, старшина ввійшла всередину кола з відзнаками свого уряду, січові литаври³² замовкли, кошовий поспитав козацтва, на що скликано велике коло?

Виступив один запорожець:

— Товариство в похід преться. Давно вже більшого походу не було, а ми не на те тільки живемо, щоб від ногайських конокрадів обганятися, сіль возити, за ордою стежити та переправ пильнувати. Цим козацтво нівечиться, втрачає силу свою и бабіє... А орда щораз нахабнішає, під Січ підходить, у наші котли заглядає. Треба татар провчити, треба їх у їх код/а застукати, треба Кримові пригадатися, що ми ще живемо...

— Добре говорить, — гукали козаки, — нам на Крим треба..

— Чи товариство згідне з цим? — спитав кошовий.

— Згідні!

— А, може, є такі, що не хочять?

— Таких у нас не буде...

— Отож вирішено йти на Крим. Та всім кошем нам іти не можна, — казав кошовий,

— годі залишати Січ-матір без захисту. Ми підемо в похід усі, а ногайська орда підгляне, що на Січі пусто, нападе на нас та все дотла поруйнує...

— Добре кажеш, батьку кошовий, — обізвався старший запорожець, — не слід Січі залишати без оборони, всім кошем іти нам не можна,

— Як так, то вибирайте собі до того походу наказного³³, — сказав кошовий.

— Хай Богданко буде наказним! Хай він поведе нас! — сказав один козак, і всі на це пристали..

Богданка заскочив цей несподіваний вибір. Він у першій хвилині не знав, що йому робити. Тоді один старший козак шепнув йому на вухо:

— Скидайся до трьох разів... Богданко вийшов на середину кола:

— Панове отамання і все славне товариство! — почав він казати. — Не робіть цього, не вибирайте мене недотепу, я у справах козацьких, не соромно мені признатися, темний...

— Приймай, коли ми тебе вибрали, — гукали козаки.

— Прошу я вас, братики, — кричав уже Богданко, — не вдам я вас повести, а ставати по тому перед ваш суд, та ще б мені кат легкою рукою зняв мою лицарську голову...

Тепер уже все коло заворушилося. Звідусіль посипались лайки та погрози:

— Приймай, сякий-такий сину, а то ми тебе палицями зі Січі проженемо. Бери булаву!..

За третім разом Богданко згодився, кланявся товариству на всі боки. Кошовий казав принести другу булаву й передав її Богданкові:

— Хай вона веде тебе до перемоги зі славним січовим товариством!

Богдан поцілував булаву і сказав великим голосом:

— Присягаю перед Господом Богом та перед усім славним січовим товариством, що поведу козацькі сили до перемоги і слави, цю життя не пошкодую. А коли б не сподобався Господові цей наш похід, то я певен, що не будете ви мене судити козацьким судом за поразку, бо я на полі бою свою голову покладу, не дозволю знеславити її катівською рукою...

— Не приведи Господи! — загула козацька громада.

Богданко заткнув булаву за пояс, замішався між козацьку юрбу й пішов шукати Петра

— Що ж ти, Петре, на це скажеш?

— Я ще вчора знав, що так буде.

— Я радий, що так сталося, — сказав князь. — Та як собі нагадаю, яка відповідальність на мені, то стає страшно, чи не забагато я вкусив, чи не задавлюся я...

— Тільки такої думки не припускай собі до голови, побратиме. Вона дуже небезпечна, і ти можеш на правду пропасти. Коли ти пустишся вузькою кладкою через прірву, то ніколи не думай, що можеш похитнутися й упасти в безодню. Не думатимеш — перейдеш. Так і тут. Ти маєш вести похід на Крим. Не думай, що орда може тебе розбити, що ти запропастиш і військо, й себе самого. Ти думай тільки про те, що йдеш

дати татарам доброго часу³⁴ за їх набіги на християнські землі, за кривду, що тобі заподіяли, — а тоді певне переможеш...

Така розумка мова заспокоїла князя.

"Так воно справді, — подумав собі, — я йду на Крим, щоб виконати свою присягу, я перемогти мушу".

На нараді врадили, що, поки буде можна, піші козаки попливуть байдаками Дніпром, а кінне військо й таборові вози підуть правим берегом Дніпра аж до переправи через Дніпро. Там зіб'ють великий пором із матеріалу, який повезуть на возах, і поперевозять усе на лівий бік ріки. А як стануть на другому боці Дніпра, пором розберуть і враз із байдаками поховають у Дніпрових закрутах і очеретах. Після того Богданко мав уже вести похід.

* * *

Козаки устали вози в чотирикутник по два ряди. Ця рухома козацька фортеця мала бути підставою для їх воєнної дії. Звідсіля мали забирати в міру потреби все, а коли б довелося уступати, сюди мали збиратися всі й шукати охорони поза возами. Це був звичайний випробуваний козацький спосіб.

Отаман із усією кіннотою пішов на Перекоп...

Була дуже парна втомлива днина. Сонце визирало з туману наче сонне. Людей оволоділа сонність, кожен шукав холоду, де б можна було легшим повітрям подихати. Вулиці міста були пусті. Бездомні собаки лежали попід хатами на вулицях і важко дихали, висолопивши червоні язика.

В таку пору влетіли козаки в город.

— Ріж, бий невіру! — почулися крики.

Сонливі татари вибігали з хат на вулиці й тут-таки гинули під козацькими шаблями та списами.

Богданко вирядив дві сотні на другий бік міста, казав обсадити всі виходи, щоб нікого з города не випустити. Татари гинули, мов мухи. Козаки кинулися по домах грабувати. Позбігалися християнські бранці-невільники і стали козакам у допомогу: показували домівки своїх панів, де б що запопасти, хапали за зброю й били своїх гнобителів, від котрих зазнали були лиха.

Богданко забув, що він отаман: стинав татарські голови, не розбираючи, чи старий, чи молодий, жінка, чи мала дитина. Петро, що скрізь слідкував за побратимом, зжахнувся: під'їхав до Богданка й почав його уговкувати:

— Богданку, не забувай, що ти хрещений...

— Ні, Петре, не стримуй мене, я присягав помсту... Перед очима ненька, дитина... Бідна дружина витягає руки по поміч... Хіба моє терпіння зрівняється з тим, що я тепер роблю...

Татари втратили надію на спасіння. Їм залишилось або сховатись під землею, або втекти з города. Кинулися втікати. Та и тут гинули від козацьких шабель. Побачив отаман, ідо людей по вулицях мов вимело, і зараз догадався, куди вони ділися.

— Скажу город запалити з усіх боків, — сказав до Петра.

— Не роби цього, Богданку, зрадиш сам себе. В цілому Криму знатимуть, що тут твориться, побачивши заграву.

— У день, та ще такий похмурий, заграви видко не буде.

— Ти гадаєш, що такий город згорить до вечора? Смеркне, а тоді заграву буде далеко видко, татарва позлітається нам на голову.

— Твоя правда, Петре... Спасибі за раду.

— Та ще, Богдане, знай, що тобі гарячитись не слід. Ти отаман війська, ти за все відповідаєш. Не забувай, що з кінцем походу або твою славу кобзарі в думах оспівуватимуть, або тебе жде козацький суд і рука ката... Прохолонь, Богданку, навчися вже раз отаманувати...

— Добре ти кажеш, та ще одне лише зроблю; мушу познайомитися з мурзою перекопським, може, саме йому ми два роки тому чолом били, шукаючи бідної Ганни...

І почвалували в той бік, де стояв конак³⁵ та де жив начальник города, мурза перекопський.

Та не так легко було туди дібратися. Конак був околеним грубим, високим муром. Сильні дубові ворота були замкнені.

Отаман під'їхав під ворота й почав по них бити мечем:

— Відчиняй, а то двері виважу!

Замість відповіді, шургнуло з галери конаку кілька стріл, і одна поцілила отамана в шапку.

Петро хопив Богданового коня за вуздечку й шарпнув на бік під мур, де було безпечно від стріл.

— Богданку, ти з вогнем граєшся. Це тобі не безкарно безборонним голови стинати.

Отаман усердився й закусив спересердя губи. Петро говорив далі:

— Ти козаків не пізнав іще як слід. Така робота, як стинати голови безборонним, хай хоч татарам, то робота обозових чурів, а не для лицарів, та ще для отамана козацького. Та й тут мало ти не пропав ні за цапову душу...

Петро не відвертав ока від того, що в конаку діялось. Здається, там над чимось нараджувались, ішов завзятий спір. Петро використав неувагу татар, ухопив Богданового коня й умить обидва були безпечні за хатою обік. Петро пронизливо свиснув у пальці. З'явилося кілька козаків.

— Хай сюди над'їде сотник, що найближче нас, — сказав Богдан, — треба це гніздо зараз добути.

Сотник як стій казав козакам розібрати найближчу хату й вибрати дебелі бервена розбивати ворота. З хати повибирали всі двері й ослонювалися ними від татарських стріл, що тепер посипались на них хмарою. Пішли до наступу. Умить двері, якими прислонювалися, вкрилися татарськими стрілами, мов їжак. Ворота стогнали від важких ударів такими таранами, нарешті затріщали й перевернулися.

— Хлопці, до мушкетів! Треба тих стрільців трохи приполошити!

Козаки поховалися за найближчі хати й почали звідтіля палити на татарських лучників, що стояли на галереї конаку. Незабаром оборонців із галери не стало. Крізь

виламані ворота рвонулися в конак козаки, мов вода в діряву бочку. Але татари не давалися. Із різних завулків стріляли на козаків, і багато їх полягло. Та до козаків прибували нові сили. Татари не устоялися, здалися.

— А де ваш мурза? — питали козаки.

— Не скажемо, бо не знаємо.

Мурзу знайшли в гаремі³⁶ між жінками.

— От де лицар сховався, — глумилися козаки. — Тут справді йому місце між жінотою.

Два козаки вхопили мурзу й потягли до отамана.

Отаман із кількома старшинами почали мурзу перепитувати.

— Я дам за себе окуп, який від мене зажадаєте...

За той час козаки вивели з гарему на майдан жінок, бранок-християнок. Богдан як-отій нагадав собі свою безталанну Ганю, і в нього забилося жвавіше серце. Йому здавалося, що між жінками бачить і свою любу дружину. Він кинув мурзу й під'їхав до жінок, що збилися в купу у своїх чудернацьких східних одягах. Ганни між ними не було...

— Послухайте, жінки, немає між вами Ганни, княгині Ружинської з Волині? — спитав він і чекав насторожено відповіді.

Серце його страшенно билось.

— Її вже немає між нами, але була... Пам'ятаю, як вона мені розказувала, — казала одна українка, — що коли раз переводили Перекопом бранців, то наш мурза сподобав собі її й забрав до свого гарему. Татари дуже собі за це кривдували, бо це була найвартніша бранка, але нічого не помагало. Вона розказувала, що коли раз її чоловіка не було, наскочили ординці, вбили тещу й її малого синка, а її саму захопили в неволю... Але вона тут не хотіла ні за що відректися Христа, не хотіла піддатися мурзі й раз навіть його покусала та подряпала. За те мурза казав старим гаремовим відьмам бити її різками та голодом мучити. Та й це нічого не допомогло. Тільки що через ці муки вона страшно виснажилася й уже не годилася на гаремову жінку... Тоді мурза розлютився, казав зав'язати її в мішок і з важким каменем кинути в море. Це звичайна річ у бусурменів, вони не вважають жінки за людину...

Кожне слово вбивалося розпеченим залізом у серце отамана. З великого болю він закушував до крові свої губи... Завернув коня й під'їхав до мурзи.

— Слухай, мурзо, три роки тому, не більше, я їздив у Крим, щоб знайти й викупити з неволі свою дружину Ганну княгиню Ружинську. Тоді ти взяв від мене добрий бакшиш і впевняв мене, що того часу не переходив Перекопом жоден гурт бранців, ні чоловіків, ні жінок. Ти мені радив, щоб я не турбувався, не шукав її в цих сторонах. Ти, шельмо, збрехав, одурив мене, — крикнув отаман таким голосом, що татарин задрижав мов від удару грому. — Вона, небога, була тоді в тебе в гаремі, і ти про це знав. Я був би заплатив тобі за неї тяжким золотом. Та ти, поганче, злакомився на її вроду й її біле тіло. І коли вона таки не хотіла тобі піддатися, ти казав своїм гаремовим чортицям бити її та мучити й накінець сказав її втопити!

Мурза клявся на Аллага³⁷, що це неправда.

Отаман прикликав свідків, котрі мурзі сказали всю правду до очей. Отаман трусився всім тілом, закрив собі очі й, подумавши хвилинку, сказав:

— Ти, собако, згинеш як стій на колі... Нуте, хлопці, приладьте панові-мурзі гарний, добре загострений кіл. І щоб був гладкий, щоб не дуже покалічив.

Мурза впав навколішки:

— Забери все моє майно, а пощади мене.

Отаман відвернувся.

За півгодини мурза конав на колі...

* * *

Отаман казав сурмити на збір.

З усіх усядів виїздили на майдан козаки: звозили награбоване добро і складали на татарські гарби³⁸. Гарби поїхали до тих возів, що мали були їхати в глибину Криму за головним військом.

Тепер козаки спочивали Богданко по жорстокій екзекуції на мурзі, здавалося, заспокоївся зовсім. Безталанна Ганна вже не потребує нічого від цього світу, мученичою смертю спокутувала всі свої гріхи. А її кривду помстив Богданко... Тепер він міг уже звернути свої думки на дальший похід у глибину Татарщини. Тепер щойно початок літа, паші для коней доволі, трава сильно зеленіє, нема чого побоюватись, щоб татари запалили степ. А це була їх найсильніша зброя на ворогів. Радився зі своєю старшиною.

Та враз прискакав козак, сливе живий.

— Огамане-батьку, погано з нами. На ті гарби, що везли добро з Перекопу, наскочив доволі великий татарський загін. Козаків, що були з гарбами, поперебивали, гарби позабирали. Я один устиг утекти...

Коли гамір притих, козаки почули справді з того боку, де стояв взовий табір, сильну мушкетну стрілянину.

— Звідкіля взявся тут татарський загін, коли Перекопська шийка в наших руках? — дивувався Богданко.

— Справа проста, — замітив один із старшин. — Цей загін повертається з котрогось християнського краю зі здобиччю. Натрапив на наш табір і хоче взяти його приступом.

— На коні! — крикнув отаман.

Козаки посхоплювались і на коні.

— Город підпалити, де лише можна, — наказував Богдан.

Запалили місто чи не в десятих місцях. Козаки виїхали з горючого города на український бік.

Треба було поспішати, бо коли б татарва здобула обоз, то й головному війську досталося б.

По дорозі вийшов із очеретів озерця заболочений чоловік і заступив козакам дорогу.

— Я до тебе, батьку-отамане. Мене з табору вислали. Ледве зміг перекраситися

поміж татарвою. Мусив по болоті повзти... Наш табір облягла хмарою орда. Великий загін татарський саме вертався зі здобиччю з Польщі й на нас наткнувся. Полковник Палій останніх сил добуває, обороняючись. Коли не надійде швидко поміч, попропадаємо.

— Хай тобі, козаче, дадуть коня, поїдеш з нами. А що добром, цю його я послав гарбами до обозу?

— Ні про що ми в таборі не знали, а по дорозі ніяково мені було роздивлятися...

Козаки рушили скоком. Мушкетні стріли чути було щораз ближче. Незабаром почули й гамір бою.

Богдан полетів передом і побачив, як тьма-тьменна татар облягла з усіх боків возовий табір. Його засипали хмарою стріл. Сам табір був закутаний димом, з котрого блискавками яснів вогонь із мушкетів.

— Добувайте шаблі та списи! — гукав Богданко. — За мною!

Погнав передом із піднесеним над головою мечем. Козаки летіли з усієї сили й мов тараном ударили на татар, що штурмували ззаду.

Богданко знав із досвіду, що татари сильно бентежаться, коли несподівано вдарити на них іззаду. А татари вдиралися вже на вози. Козаки не могли встигати з лаштуванням мушкетів, щоб упору відстрілюватись: ішов рукопашний бій. Коні й воли всередині табору, калічені хмарою татарських стріл, казилися й дуже перепиняли козаків у обороні: бігали, перевертали все, толочили ногами... Козаки відбивалися, чим попало: шаблями, списами, дрючками, дишлями від возів. Але ж із натуги почали мліти їм руки...

Та враз становище змінилося. Розляглося могутнє: "Ріж та бий!", і татарам стало моторошно, — зате в козаків, що почули поміч, віджили сили. Між татарвою почалася велика метушня. Почулися вигуки на сполох.

Наскок козацької кінноти polegшив становище обложеним, за возовою стіною. Татари втратили надію здобути табір: ворог, що поза ними, страшніший і важніший від того, що з-поза возів відстрілюється.

— Хлопці! Вилазь! Подавай далі! — гукнув отаман рухомої фортеці.

Розступилася одна стіна возів, і туди, мов горох із мішка, висипалося козацтво.

Як подратовані бджоли вилітають громадою з вулика, кидаються на напасника, обліплюють собою його лице, руки, лізуть до очей, бзикають люттю, мов на якомусь інструменті грають і кусають завзято, — достоту так робили ті козаки, що роєм вилітали з-поміж возів. Почався ще завзятіший рукопашний бій. Тягся він доволі довго. Татари раді були рятувати своє життя втечею, та втікати було нікуди...

Татари розклали свій табір кільканадцять стай³⁹ від того місця, де козаки стали чотирикутним табором. Отаман хотів там бути раніш, ніж татари: боявся за долю бранців, щоб їх татари не вирізали, мстятися за свою невдачу. І козаки пригнали до татарського табору раніш. Перша річ була — скочити між бранців.

Бідний народ страшно мучився. Чоловікам пов'язали сирівцями руки за спиною так туго, що сирівці в'їдалися до живого тіла. Ніхто їх не пожалував, не попускав ременів.

Дітей-недолітків не в'язали, гнали гуртом, тільки гарних молодих і дівчат везли на возах, це ж був найцінніший крам на невідомих базарах. Годували конячиною, недолітків кобилячим молоком.

Коли бранці побачили козаків, піднесли радісний крик, дякуючи Господові за чудовне визволення, якого не сподівались. Декілька козаків позіскакувало з коней, почали розтинати бранцям сирівці. Опісля давали їм ножі в руки і вони самі вже собі радили. Трохи далі паслися позабирані воли та корови, цілі табуни коней і отари овець. На возах було всяке награване добро: сукна, полотна, пухова постеля, дорогі килими, золотий та срібний посуд, гроші. Цей татарський загін плюндрував на Поділлі, найбагатшій частині України, й добре там обловився.

— Що робити далі? — спитав отаман старшини. — Ми вибралися в Крим, у саме серце Татарщини, а по дорозі трапилася нам дуже корисна робота...

— І здобич така, — докинув один старшина, — що і в самому Бахчисарі⁴⁰ кращої не добув би.

— Правда, — казав Богданко. — Ото ж, чи йти нам далі спаленим Перекопом, куди вже раз пустилися, чи завертатися додому? За тим, щоб іти далі, промовляло б те, що там нема тепер кому боронитися, коли ми орду, що верталася, розбили. Та що зробимо з нашою здобиччю, що тепер здобули? Тягти її за собою в Крим? Тоді матимемо спутані руки й ноги, нічого не вдіємо. Хіба заховати її десь тут? Тільки ж ногайці, аби здорові, и тепер за нами зорять, прийдуть і позабирають усе готове...

На те обізався сотник Мотовило:

— Виходило б на те, що ми випустимо горобця із жмені, щоб піймати орла під небесами. Нема над чим багато роздобарювати. Вертаймося на Січ і дякуймо Богу, що стільки здобули. Я даю мою голову на те, що як підемо далі, то пропадемо мов ті руді миші. Я татар знаю. Вони тільки в чужій землі такі боязкі, коли їм не поталанить. А на своєму смітті кожний татарин хоробрий і завзятий. Там кожний куш стане проти нас. А як підпалять степ, то наші коні й ми вигинемо на безвідді.

За думкою сотника Мотовила пішли всі. Тої самої думки був і отаман, та він з нею не вихоплювався, чекав, що інші скажуть.

На Січі привітали козаків як переможців. Стріляли на валах із гармат, вигукам із тисячі грудей не було кінця. Богданко пішов до кошового.

— Слава Богу, що здорові звернулися, — привітав його кошовий. — Завтра скличемо велике коло, і тобі треба буде розповісти все товариству, Богданку. Це буде день твого великого свята!

— Не всі ми вернулися, — сказав Богданко. — Багато нас полягло в рукопашному бою, багато ранених попривозили...

— А ти б гадав без утрат? — сказав кошовий. — Де рубають дрова, там і трісок чимало паде. На це не звертають у нас уваги, аби тільки з перемогою вернутися.

— Я був певен, що ми переможемо, — сказав Богданко самовпевнено.

— Завтра, товаришу, день твоєї слави... Ще один такий удалий похід, а тебе, певно, не мине булава, побачиш... Тільки як завтра говоритимеш, то не висовуй себе наперед,

бо козацтво цього не любить. У нас не люблять самохвальків-чваньків. У нас — громада! Коли б козацтво помітило, цю ти хвалишся, пропала б відразу твоя слава з останнього походу, хоч який він був славний. Зробило все: козацтво, наше славне військо, товариство.

— Спасибі, батьку-кошовий.

— І не згадуй, що ти казав мурзу настромити на кіл. Хай це забудеться, а то козаки нагадають собі зараз, що це твоя власна помста за твою дружину. А втім у нас, у запорожців, немає звичаю винуватців на кіл настромлювати. То тільки в ваших краях таке водиться...

На другий день рано січовий довбиш вибивав на січових котлах збір до великого кола.

За січовим звичаєм на раду в велике коло мусів іти кожний козак-товариш. Десятники⁴¹ ходили по куренях та слідкували, щоб часом котрий не залишився дома. Та того дня цього робити не треба було, всі поспішали на майдан, кожному було цікаво почути від отамана самого, як той славний похід вийшов.

Богданове оповідання всім дуже сподобалось. Йому часто переривали голосними похвальними вигуками:

— Слава нашому товаришеві Богданкові, дай нам, Боже, таких більше! Щоб на камені такі родилися!

Богданко був того дня на всіх устах.

* * *

Від того пам'ятного дня Богданкові пливло життя на Січі серед безнастанних небезпек у походах проти невірних. Петро пильно стежив за зміною його вдачі. Інколи здавалося, що він уже наситив жагу помсти, що він уже виконав те, що пообіцяв під присягою. Таке саме здавалося й самому Богданкові. Але сумління раз у раз пригадувало йому, що присяга не виконана.

"Я помстився на мурзі за безталанну дружину... Мати і синок іще не помщені..."

Часто вночі вставала із сім'євої гробниці покійна мати з онуком, і синочок докоряв йому:

— Не любиш ти нас, тату, забуваєш про помсту за наше життя...

З такого сну Богданко будився весь у потах. Уже його сон не чіпався до ранку. Тоді він надягав жупан або кожух, виходив на січовий майдан і тинявся поміж куреннями, мов сновида, Ставав до розмови з вартовими, а то виминав людей, ходив самотою і придумував, як би то знову який похід видумати...

* * *

Не минуло року від походу на Перекоп, як товариство січове вибрало його курінним отаманом. А це вже недалеко до найвищої влади на Січі, до кошового отамана.

В тому числі Запорозька Січ виявила так багато енергії й лицарського завзяття з татарами, що польські королі та гетьмани мусили звернути на неї свою увагу і вважати її за найпевніше забороло проти вічних нападів з боку Татарщини на християнські землі. Січ Запорозька безнастанно стежила за татарськими рухами, не давала татарам

переправлятися з походом у християнські землі, або нападала на них, як верталися зі здобиччю, била, відбирала здобич і визволяла бранців, а то й нападала на їх улуси, палила та нищила. Отаманська Порта⁴² жалувалася на ті козацькі набіги, грозила відплатою, коли Польща не спіймає винуватців і не пошле їх Туреччині в кайданах, щоб їх для прикладу покарали.

Польща забороняла козакам займати муслемів⁴³, погрожувала карами, та це нічого не помагало.

Тоді ще не було сутичок між козаками й окраїнною шляхтою, навпаки, багато української й польської шляхти козакувало, самі приставали до козаків та йшли на здобичництво, або таким походам пособляли грішми, а за це діставали свою пайку зі здобичі.

Польща мала тоді мудрого короля Степана Баторія. До нього звернувся козацький старший Богданко Ружинський із проханням, щоб козацтвом заопікувався, щоб польський уряд затвердив за козаками ті землі, які козаки встигли відбити від татар. Королівським універсалом із дня 20 серпня 1576 р. король затвердив за козаками городи Терехтимирів⁴⁴ і Чигирин, пізніш усе Придніпров'я від Терехтемирова по Дніпровий лиман, а в бік від Дніпра на захід по річку Буг та Синюху, а на схід аж до річки Донець та Дін.

Через те запорожці перестали бути безземельні, бездомні, бо дістали твердий ґрунт для свого існування. Ружинський відплачувався Польщі видатними походами на татар.

Уже як кошовий Запорозької Січі одержав кілька великих перемог над ордою, що верталася обвантажена здобиччю.

Особливо важна була його перемога під Прогноями, над Дніпровим Лиманом, за Олешками.

Через те, що татарам небезпечно було вертатися втертими шляхами та відомими переправами через Дніпро, бо тут козаки на них чатували, — вони вибирали собі іншу, як їм здавалося, безпечнішу дорогу на Очаків. З Очакова мали їх перевезти турецькі галери⁴⁵ на Кімбурську косу⁴⁶, де вже була Татарщина, й вони були безпечні

Довідався про це Богданко, зібрав козацьке січове товариство й перейшов непомітно татарський степ недалеко міста Прогної.

Татари перепливли щасливо морем під Очаковом із усією здобиччю та йшли далі безпечно.

Тут зустрінулися з козаками. Розпочався бій. Місце було доволі вузьке, й татари не могли розвинути своїх великих сил. Билися, мов на греблі. В козаків були гармати. Бій не тривав довго. Татари не мали куди вступатися. Скакали в море. Кого не досягла козацька куля, топився. Пощади не було для нікого.

Пішла козацька слава не лише по всій Польщі та Литві, а й по цілому християнському світі.

Король Стефан Баторій послав козакам клейноди: хоругву, булаву, бунчуки й

котли.

Богданко Ружинський був у Польщі в великих ласках.

Та не тільки Польщі прислужувався запорозький гетьман, а й іншим християнським народам. В 1576 р. татари, виминаючи запорозькі землі, куди їх не пускали, вибралися великою силою на Московщину іншим шляхом, Лівобережжям. Московський цар послав до козаків на Січ дорогі подарунки і прохав, щоб його в біді порятували,

Богданко, не гаючись, зібрав велике військо, рушив на ногайські татарські оселі, палив їх улуси й вибивав татар. Татари мусили занехати московський похід, завернулися, щоб обороняти самих себе... А того тільки й треба було гетьманові: засів на них у пригідному місці, розгромив їх геть чисто, відбив награвану на Московщині здобич, визволив бранців і відіслав їх додому.

Так Богданкові поталанило на полі; тим-то він загадав піти шляхом попередніх гетьманів і спробувати щастя на морі.

І тут кілька разів йому пощастило.

Турки хотіли загородити козакам прохід на море й задумали відновити свою фортецю Аслан-Кермень⁴⁷, котру зруйнував був Байда-Вишневецький.

Це було не на руку ні козакам, ні Польщі.

Польський гетьман коронний написав до Ружинського, щоб не допустив до віднови фортеці, Богданко зібрав військо, яке було в тім часі на Січі, й пішов у похід на Аслан-Кермень.

Але турки встигли за той час зміцнити фортечні мури. Даремно козаки силкувались узяти фортецю приступом. Раз за разом відбивали їх турки з великими втратами. Треба було розбити грубезні мури. Козаки стріляли з польових невеличких гармат, та кулі відбивалися мов горох від стіни.

Треба було фортецю облогою виголодити й залогу приневолити піддатися. Та це вимагало багато часу. Козаки не могли довго побувати поза Січчю, бо хтозна, що за той час могло статися. Татари стежили пильно за тим, що на Січі діялося, і певно були б використали відсутність війська.

Треба було поспішати.

Але таких мурів без великих гармат не розіб'єш, а їх козаки не мали.

Що ж? Відступити, не вдіявши нічого?

Ружинський і думати про те не хотів. Він усе перемагав, до чого було лише взявся: І тепер поклав собі це гніздо здобути!

Петро порадив йому, що треба до того вжити турецької штуки: підкопатися під мур і закласти там міну з пороху: вона певно мур розірве, а тоді неважно буде дірою добратися всередину.

— Берімося до роботи, Богданку, так, щоб ніхто про це не знав.

І взялися.

Копали обидва вночі, коли і в городі, і в козацькому таборі все спочивало. Копали й землю виносили кошами. По півночі зміркували, що вже під самим муром.

— Давай, Петре, порох підкладемо тут і підпалимо. Нагадаємо туркові, що ми не покинули думки здобути фортецю.

Богдан від втоми важко дихав.

Петро приніс скриньку з порохом, в ній стримів шнурок напоений порохом. Тепер тільки підпалити...

Але сталося щось несподіване.

Відходячи звідсіль, Петро нехотючи зачепив ногою за льонт та й вирвав його напрасно зі скриньки. Через напрасне тертя сухий порох запалився.

У цілому підземеллі наче грім ударив. Задрижали грубезні мури, й повстала велика розколина.

Але міна не лише мур рушила, а й розірвала на шматки обидвох козаків...

Побратими загинули в один мент. Навіть не мали часу сказати один одному: "Прощай, побратиме, незабаром побачимось у кращому світі... Там дожидають нас наші дорогі"...

* * *

Від великого згуку прокинулись обидві воїнські сторони.

Козаки шукали свого гетьмана, турки латали чимдуж прірву в мурі.

Не було кому далі розпоряджати.

Козаки відступили. Навіть не могли забрати на Запорожжя тіла дорогого гетьмана. Воно було пошматоване, помішане з землею й румовищем.

Аж тепер заспокоїлася Богданова душа. Присягу він виконав як не можна було краще...

ПОЯСНЕННЯ

¹**Горинь** — лівобічна притока р. Прип'яті, що вливається до Дніпра; джерела Горині в Галичині, недалеко Збаража та Зборова.

²**Башта** — вежа; **палісадник** — майдан, обведений палісадами, себто палями (коликами).

³**Терем** — староукр. палац.

⁴**Кметь** — селянин, хлібороб; **бояри** — укр. шляхта, пани.

⁵**Лісовик** — у староукр. віруваннях: дух, що пробуває по лісах; **болотяник** — дух, що пробуває на болотах.

⁶**Герой** — грецьке слово, означає людину, що своїми прикметами (відвагою, хоробрістю, неустрашністю) виділяється понад інших людей та визначними вчинками їх перевищує; героїв греки вважали за півбогів; геройські вчинки — такі, що перевищують сили звичайних людей.

⁷**Хрестоносці** — німецький орден (чин), мав свій осідок у теперішній Пруссії; були

це войовничі ченці; під приводом, що беруться наvertати поган на християнську віру, вони нападали на сусідні народи (на литовців, прусів, на Польщу), нищили їх краї та загарбували їх під свою владу, а то й зовсім винищували, як це зробили з прусами, народом спорідненим із литовцями (із давніх прусів залишилась тільки назва); звались вони хрестоносцями від нашитого на спині чернечого одягу хреста.

⁸**Воєвода** — начальник військових сил, провідник їх у боях.

⁹**Тур** — дикий бик, дуже злючий та завзятий; тури скидалися на зубрів або американських бізонів; їх колись було багато на Україні, й полювання на них було дуже небезпечно; тепер вони вже зовсім винищені.

Ратище — довгий спис, — пор. "Життя і Знання" за квітень, 1934, ст. 116.

¹⁰**Чортория** — містечко над річкою Случ, що вливається з правого боку до Горині, пор. поясн. ¹.

¹¹**Чвара** — суперечка, бійка, метушня, війна.

¹²**Комонник** — військовий на коні, кіннотник.

¹³**Отрок** — раб, невільник ("той, що не смів говорити нічого", коли йому наказували; слово "Отрок" — означало колись і "Дитину", що "не говорить іще").

¹⁴**Дружинник** — один із княжої дружини (княжого військового товариства).

¹⁵**Чура** — козацький слуга-товариш, носив козакові зброю, ходив із ним у походи.

¹⁶**Ратні люди** — військові, воєнні люди, вояки; "рать" по-староукраїнськи — "війна".

¹⁷**Ординці** — татарська орда, люди приналежні до татарської орди: в потатарських часах у нас називали ще ординцями службових людей, що ходили посланцями до орди.

¹⁸**"Ставати на прю"** — ставати на суперечку, сперечатися, перечитися.

¹⁹**Ізгой** — людина, викинута з дотеперішнього її життя (людина — безправна).

²⁰**Черкаси** — місто над Дніпром; у Черкасах сидів у XVI в. пограничний староста; на південь від Черкас тяглися степи, які згодом колонізувала українська людність.

²¹**Мурза** або **мірза** — татарський військовий старшина зі шляхти татарської.

Перекоп — тат. Ор-Капу, місто на шийці, що лучить Крим із Україною, було колись сильно укріплене.

²²**Бакшиш** — перське слово: гостинець, подарунок, звичайно — подарунок грішми, хабар.

²³**Ногайці** — турецьке плем'я (колись великий народ), живе тепер іще на Кавказі й у Середній Азії; частина їх жила на українських степах, поділялася на кілька орд, що признавали над собою владу татарського хана.

Буджацькі татари — татари, що жили над Чорним Морем між долішнім

Дунаєм і долишнім Дністром (Буджак — це степ у тих околицях).

²⁴**Ган** — заїздний дім.

²⁵**Очаків** — місто в лимані Дніпра; тут була твердиня (Кара-Кермень або Озу-Кале), що її збудував 1492 р. татарський хан Менглі-Гірей. Козлів або Євпаторія (тепер — Гуєслева) — місто і пристань на західному побережжі Криму, славиться пам'ятками татарського магометанського мистецтва (мечеть Хан-Джамі з 1552 р.).

²⁶**Євнух** — вивалашаний (скастрований) турок чи татарин; євнухові казали сторожити гареми (див. поясн. 36).

²⁷**Чамбул** — татарський військовий відділ, татарська ватага.

²⁸**Удалець** — до всього здатний, меткий, відважний.

²⁹**Зорити** — дуже докладно роздивлятися, стежити за чимось.

³⁰**Дмитро Байда-Вишневецький** — волинський пан, перший знаний в історії козацький старший, побудував 1552 р. укріплення на Малій Хортиці (острів на Дніпрі) для боротьби з татарами. При допомозі Литви й Московщини вів боротьбу з татарами. В поході на Волощину попав у турецький полон, і в Царгороді 1563 р. його покарали на горло. Про Вишневецького народ склав багато оповідань та пісень, де він називається "Байдою". Одну з тих пісень ми й досі співаємо ("Ой, п'є Байда мед-горілочку").

³¹**Улус** — країна, що належала якомусь татарському чи турецькому роду.

³²**Литаври** — мідяні котли (бубни) з натягнутою на них шкурою; ними скликали на раду.

³³**Наказний кошовий** — заступник кошового, його вибирали на якийсь час, а тоді він мав ті самі права, що й кошовий.

³⁴**Чосу дати** — дати научку, прочухана дати.

³⁵**Конак** — палац східних володарів, високих урядовців.

³⁶**Гарем** — у магометан окрема кімната для жінок, куди чужим чоловікам приступу немає.

³⁷**Аллаг** — арабська назва Бога, мусульманський Бог.

³⁸**Гарба** — великий драбинястий віз, звичайно на двох колесах.

³⁹**Стая** — гр. стадіон, віддасть на 192 м.

⁴⁰**Бахчисарай** — місто на Криму, колись столиця кримського хана, має багато пам'яток татарського мистецтва (ханський палац із XVI ст.).

⁴¹**Десятники** — військово-адміністративні урядовці за княжих часів, стояли на чолі десятка людей.

⁴²**Отаманська Порта** — почесна назва турецького уряду, Туреччина (властиво, Порта, — брама палацу в Царгороді, де мав свій осідок турецький уряд до 1918 р.).

⁴³**Муслєми** — магометани, мусульмани.

⁴⁴**Терехтемирів** — село на правому березі Дніпра в канівському повіті; від 1578 р. був там Успенський монастир, де доживали свого віку старі запорожці.

⁴⁵**Галера** — середньовічний весловий корабель із рядами лавок, за якими сиділи гребці й веслували; це була тяжка робота, й до неї вживали невольників.

Коса або **пересип** — вузький вал піщаний, що відділює затоки від відкритого моря; **Кімбурська коса** — напроти Очакова (див. поясн. 26).

Аслан-Кермень, тепер **Кахівка**, місто-твердиня над Дніпром, вище Тягані.